

Rare Books and Special Collections: A Study of the History and Current Situation in the World and Iran

Seyede Torfe Abtahi NejadMoghadam

*Corresponding author, Ph.D Candidate, Knowledge and Information Science, Payame Noor University, Iran. E-mail: T.abtahi66@gmail.com

Soraya Ziaei

Associate Professor, Knowledge and Information Science, Payame Noor University, Iran.
E-mail: soraya.ziaei@gmail.com

Hadi SharifMoghadam

Professor, Knowledge and Information Science, Payame Noor University, Iran. E-mail: sh_moghadam@pnu.ac.ir

Ali Biranvand

Associate Professor, Department of Knowledge and Information Science, University of Payame Noor, Iran. E-mail: biranvand@googlemail.com

Abstract

Objective: Purpose of this study is to review the definitional framework of rare books and to study the historical evolution of special collections in the world and in Iran.

Methodology: Descriptive method with inductive approach has been used. First, it reviewed the existing definitions of rare books and their shortcomings to finally reach a comprehensive definition; then the historical course of special collections in the world was analyzed and the history and libraries with special collections in Iran were reviewed. The sources used in this research have been collected using documentary and library methods.

Findings: Rare books have a definition beyond the old books and the process of transferring information in them does not only include content data. In the second part, four stages were achieved regarding the evolution of special collections in the world (Identification and segregation of rare books; The evolution of rare books in academic libraries; The evolution of rare books and special collections with the opening of these sections in university libraries; Forming a professional organization (ACRL) to meet educational and communication needs), as well as the differences in approaches to special collections in different societies and cultures and the differences between blacks and whites due to differences of concern throughout history.

According to experts, in terms of historical position by global definition, we are now in the fourth stage. By reviewing special collections in Iran, the first library with special collections was the library of Vank Church in Isfahan, and in total, 21 libraries with special collections were found in Iran.

Conclusion: Contrary to popular belief, the definition of the term "rare book", which is an important resource in special collections, can vary based on the missions and goals of libraries and their overall strategies, and in general, may not be outside the strategic framework of libraries. Books can be considered potentially scarce and the basis for identifying rare books is largely dependent on the mission of the collections and cannot be evaluated independently. Also, the history of special collections in Iran, unlike the world, does not have a clear course. The stages of its evolution are not clearly defined and the information available in this regard is related to the libraries that have these collections, and the initial purposes of their formation have been largely distorted. This issue will require serious attention to the field of research, and the elimination of existing shortcomings by researchers with different orientations.

Keywords: Special Collections, Rare Books, Lithographed Books, Early typo graphed books.

Article type: Research

Publisher: Central Library of Astan Quds Razavi

The author(s)

Library and Information Sciences, 2021, Vol. 24, No.3, pp. 5-32.

Received: 19/04/2021 - Accepted: 29/04/2021

کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه: مطالعه تاریخی و وضعیت موجود در جهان و ایران^۱

سیده طرفه ابطی نژادمقدم

*نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور، ایران. رایانامه: T.abtahi66@gmail.com

ثریا ضیایی

دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور، ایران. رایانامه: Soraya.ziaei@gmail.com

هادی شریف‌مقدم

استاد گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور، ایران. رایانامه: Sh_moghadam@pnu.ac.ir

علی بیرانوند

استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور، ایران. رایانامه: biranvand@googlemail.com

چکیده

هدف: هدف از این پژوهش، مروری بر چارچوب تعریفی کتاب‌های کمیاب و بررسی سیر تحول تاریخی مجموعه‌های ویژه در جهان و ایران است. **روش:** از شیوه توصیفی با رویکرد استقرایی استفاده شده است. ابتدا به مرور تعریف‌های موجود از کتاب‌های کمیاب و نواقص آن‌ها پرداخته تا در نهایت به تعریفی جامع رسیده شود؛ سپس به تحلیل سیر تاریخی مجموعه‌های ویژه در جهان و پس از آن به مرور تاریخ و کتابخانه‌های دارای مجموعه‌های ویژه در ایران پرداخته می‌شود. منابع مورد استفاده در این پژوهش با استفاده از شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. **یافته‌ها:** کتاب‌های کمیاب، تعریفی فراتر از کتاب‌های کهنه‌چاپ دارند و روند انتقال اطلاعات در آن‌ها، صرفاً داده‌های محتوایی را در بر نمی‌گیرد. در بخش دوم، چهار مرحله در خصوص تحول مجموعه‌های ویژه در جهان و همچنین، تفاوت رویکردها به مجموعه‌های ویژه در جوامع و فرهنگ‌های مختلف و تفاوت آن میان اقصای سیاه و سفیدپوست به دلیل تفاوت دغدغه‌ها در طول تاریخ به دست آمد. با مرور مجموعه‌های ویژه در ایران، نخستین کتابخانه دارای مجموعه ویژه، کتابخانه کلیسای وانک اصفهان بوده و در مجموع، تعداد ۲۱ کتابخانه دارای مجموعه‌های ویژه در ایران یافت شد. **نتیجه‌گیری:** کتاب‌ها می‌توانند به صورت بالقوه کمیاب محسوب شوند و مبنای تشخیص کتاب‌های کمیاب تا حدود زیادی به رسالت مجموعه‌ها وابسته بوده و به طور مستقل قابل ارزیابی نیست. همچنین، تاریخ مجموعه‌های ویژه در ایران، بر خلاف جهان، از سیر روشنی برخوردار نیست. مراحل تحول آن به روشنی مشخص نشده و اطلاعات موجود در این خصوص، مربوط به کتابخانه‌های دارای این مجموعه‌هاست و اهداف اولیه تشکیل آن‌ها تا حدود زیادی مخدوش مانده است.

کلیدواژه‌ها: مجموعه‌های ویژه، کتاب‌های کمیاب، کتاب‌های چاپ سنگی، کتاب‌های چاپ سربی.

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

© نویسندگان

کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴۰۰، دوره ۲۴، شماره ۳، شماره پیاپی ۹۵، صص. ۵-۳۳

تاریخ ارسال: ۱۴۰۰/۱/۳۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۸

۱. این مقاله، مستخرج از رساله دکتری با عنوان «مطالعه مدیریت مجموعه‌های ویژه در کتابخانه‌های ایران بر اساس رویکرد مدیریت دانش سازمانی؛ به همراه ارائه یک مدل کاربردی بر اساس مفهوم کتاب به عنوان شیء» است.

مقدمه

تاریخ کتاب، مطالعه، بررسی، ثبت و اثبات آنچه مجموعه‌داران اولیه با کتاب‌های تحت مالکیت خود کرده‌اند و سیری که طی شده تا یک کتاب کمیاب چاپی اولیه، وارد یک کتابخانه شود، تاریخ ساده‌ای نیست. عوامل متعدد و گهگاه پیش پا افتاده فناورانه و اقتصادی در این امر دخیل هستند (دین، ۲۰۱۶).

می‌توان گفت اولین مسئله‌ای که در خصوص کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه با آن مواجه هستیم، بحث تشخیص صحیح و مبنای آن است. برخی از موارد، ممکن است به راحتی قابل تشخیص باشند؛ به عنوان مثال، یک کتاب کاغذی مدرن، ممکن است به عنوان یک محفل اطلاعاتی داده‌های متنی طبقه‌بندی شود و بنابراین، منبع دیگری می‌تواند به راحتی جایگزین آن شود. در مقابل و در سر دیگر این طیف، یک کتاب مقدس چاپ گوتنبرگ با حاشیه‌نویسی یک شخصیت برجسته تاریخی را داریم. این دو نمونه، نیازی به فرایند تصمیم‌گیری پیچیده‌ای ندارند. کتاب کاغذی مدرن، می‌تواند به راحتی جایگزین داشته باشد و کتاب مقدس چاپ گوتنبرگ، بدون تردید اصالت خود را حفظ خواهد کرد؛ اما کارکنان مجموعه‌های کتاب‌های کمیاب، اغلب با مواردی مواجه هستند که در جایی میانه دو سر این «طیف» قرار دارند: ناحیه «خاکستری». چالش هزینه‌بری که تصمیم‌گیری درست در خصوص آن، نیازمند تجزیه و تحلیل‌های ویژگی‌های محتوایی و فیزیکی دقیق و درست در خصوص این منابع است (شیهان، ۲۰۰۶).

بدیهی است در دوره‌ای به سر می‌بریم که کتابخانه‌ها با تحولات اخیر فناوری، اجتماعی و اقتصادی به چالش کشیده شده‌اند. از سویی دیگر، این تحولات از رسالت کتابخانه‌ها به عنوان یک نهاد مخزن دانشی، نکاسته است. شاید در میان تمام نقش‌هایی که کتابخانه‌ها در قرن بیست و یکم، همچنان به ایفای آن‌ها می‌پردازند، کمترین دغدغه موجود، مسئولیت آن‌ها در خصوص میراث مکتوب باشد (دلسائرت، ۲۰۱۲).

تشخیص یک کتاب جدا از مجموعه به عنوان «کمیاب»، می‌تواند کاملاً بر اساس معیارهای شخصی، ذهنی و سلیقه‌ای باشد. یکی از راه‌های رسیدن به اصول دقیق شناسایی این نوع از منابع، مطالعه و بررسی سیر تاریخی آن‌ها و چگونگی تفکیک کتاب‌های کمیاب از سایر منابع کتابخانه در وهله نخست آن است. بدیهی است تعریف مجموعه‌ها از «کتاب کمیاب» می‌تواند با گذشت زمان و بنا به مقتضیات روز، تغییر کند؛ و حتی ساختار متفاوت‌تری را شامل شود. اما آگاهی از تعاریف موجود، می‌تواند مبنای رسیدن به تعریفی دقیق بر اساس نیازهای مجموعه‌ها باشد؛ امری که پیش‌نیازی ضروری جهت مدیریت صحیح این منابع و دسترس‌پذیر ساختن اصولی آن‌ها محسوب می‌شود.

بر همین اساس در این مقاله، تلاش شده است تا به مروری بر مفهوم مجموعه‌های ویژه، کتاب‌های کمیاب و سیر روند تاریخی آن در جهان و ایران پرداخته شود و تا حد امکان، نحوه گزینش کتاب‌های کمیاب

موجود در طیف خاکستری از سوی کتابخانه‌ها در دو دیدگاه جهانی و ملی، مورد بررسی قرار گیرد. اطلاعات حاصل از این پژوهش به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای بوده و با مراجعه به پژوهش‌های گوناگون داخلی و خارجی صورت‌گرفته، با شیوه توصیفی، گردآورده شده است. پرسش‌هایی که در این پژوهش در پی پاسخ به آن‌ها هستیم، عبارتند از: ۱. یک کتاب کمیاب چه کتابی است و چه ویژگی‌هایی دارد؟ ۲. روند تاریخی مجموعه‌های ویژه و تعریف کتاب کمیاب در جهان از چه سیری برخوردار بوده است؟ ۳. روند تاریخی مجموعه‌های ویژه و تعریف کتاب کمیاب در ایران از چه سیری برخوردار بوده است؟

پیشینه پژوهش

بابازاده (۱۳۷۴) در پایان‌نامه خود با عنوان «ویژگی‌های کتاب‌های چاپ سربی دوره قاجار موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» به بخشی از تاریخ چاپ در ایران و ویژگی‌های کتاب‌های چاپ سربی دوره قاجار موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی پرداخته و هدف از آن را روشن شدن تاریخ چاپ و شناساندن میراث فرهنگی کشور ایران بیان کرده است؛ این پایان‌نامه از لحاظ هدف متمرکز بر مجموعه ویژه کتابخانه ملی ایران است. پژوهش بابازاده، به عنوان یک مرجع در این حوزه مطرح می‌شود و بعدها هم توسط پژوهشگران بسیاری مورد استناد قرار گرفته است. افزون بر این، امامی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان «مقدمه‌ای بر تحول و تطور فهرست‌نویسی در متون کهن» به بررسی شکل‌گیری فهرست‌نویسی و نمایه‌پردازی در صنعت کتاب و کتابت می‌پردازد. در این مقاله، شکل‌گیری و تکامل فهرست‌نویسی از گذشته تا امروز با استناد به نمونه‌ها و متن‌های کهن فارسی پی گرفته می‌شود. در این مقاله، به عوامل دیگری از قبیل رکابه‌نویسی و حاشیه‌پردازی (فهرست‌نویسی با مفهوم کتاب به عنوان یک شیء) که به نوعی در نشان‌دادن محتوای متن به خواننده کمک می‌کنند نیز اشاره شده است.

در دائره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی (۱۳۸۵)، مدخلی تحت عنوان «کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های خاص»، تألیف دانیل تریستر^۱ با ترجمه، تلخیص و اضافات ناهید بنی‌اقبال به چاپ رسیده است که در آن، تلاش شده تا به ارائه تعریفی از این اصطلاح و ویژگی‌های آن پرداخته شود.

مفهوم مجموعه‌های ویژه و کتاب‌های کمیاب

منابع ویژه را از این جهت ویژه می‌دانند که دارای عناصر منحصربه‌فردی هستند. اینیس (۲۰۰۰)، معتقد است این منابع، آخرین فرصت ما برای بازیابی آن چیزهایی هستند که از دست رفته‌اند. هر مجموعه ویژه‌ای، دارای مشخصه متمایزی است که عبارت است از ترکیبی از محتوا و افراد تشکیل‌دهنده آن (کچن، ۲۰۰۰؛ بوید، ۲۰۰۰). تا همین اواخر، مجموعه‌های ویژه، به دلیل نیازهای ویژه حفاظت و نگهداری منابع بود که «ویژه» نامیده می‌شدند. منابع بسیار قدیمی، آسیب‌پذیر، کمیاب و منحصربه‌فردتر از آن بودند که بتوان آن‌ها را به صورت قفسه باز مورد نگهداری قرار داد.

کالینگفورد (۲۰۱۷) معتقد است مجموعه‌های ویژه، شامل انواع گوناگونی از منابع هستند؛ از جمله: کتاب‌های چاپی اولیه، نسخه‌های خطی، جزوه‌ها، گاهنامه‌ها، نقشه‌ها، عکس‌ها، بایگانی‌ها، روزنامه‌ها، فایل‌های دیجیتال و موارد دیگر؛ همچنین عنوان می‌کند که مجموعه‌های ویژه، همه‌جا هستند؛ آن‌ها در مؤسسات و سازمان‌های متفاوتی نگهداری می‌شوند: کتابخانه‌های تحقیقاتی، دانشگاه‌ها، دانشکده‌ها، مدارس، کتابخانه‌های ملی، کتابخانه‌های عمومی، موزه‌ها، گالری‌های هنری، بایگانی‌ها و مراکز آرشیوی، خانه‌های تاریخی، کلیساها، جوامع اندیشمندان و ... در کنفرانس بخش کتاب‌های کمیاب و نسخه‌های خطی ایفلا در سال ۲۰۱۱ در پورتوریکو هم درباره دامنه مجموعه‌های ویژه بحث شد. پرسش اصلی این کنفرانس این بود که «منابع کمیاب در کتابخانه‌ها شامل چه منابعی هستند و اقدامات مجموعه‌داران در خصوص آن‌ها، چه نتایجی خواهد داشت؟» در نهایت، این نتیجه حاصل شد که همه انواع منابع، می‌توانند جزء مجموعه‌های ویژه در نظر گرفته شوند و این رویکرد، به سیاست‌ها و برنامه راهبردی مجموعه‌ها بستگی دارد. شاید واژه «میراث» در «میراث مکتوب»، حاکی از این نکته باشد که شخصی، ارزش ویژه‌ای را به منابعی اضافه کرده است؛ در سال ۲۰۰۷ میلادی، مجمع عمومی سالانه لیبر^۱ (انجمن حرفه‌ای کتابخانه‌های تحقیقاتی و دانشگاهی در اروپا) بیانیه‌ای صادر کرد که به تأیید ایفلا هم رسید و در بخشی از آن آمده است: «منابع موجود در مجموعه‌های ویژه، شواهد مهمی در خصوص میراث مادی، معنوی و فرهنگی ما و بازتاب‌دهنده ویژگی‌های یک طیف گسترده انسانی هستند». «میراث»، بُعد مفهومی بسیار مهمی در خصوص مجموعه‌های ویژه است. در حقیقت، در بسیاری از کشورها به جای واژه «مجموعه‌های ویژه»^۲ از واژه «مجموعه‌های میراث»^۳ استفاده می‌شود و یونسکو هم برای آن از اصطلاح «میراث مستند» استفاده کرده است؛ با این هدف که بتواند پوشش مناسبی بر کلیه منابع اطلاعاتی که ارزش حفاظت و نگهداری دارند، ایجاد کرده باشد. میراث، همچنین بیانگر این مفهوم

1. The League of European Research Libraries

2. Special Collections

3. Heritage Collections

است که شخصی برای چیزی (در اینجا منبعی) ایجاد ارزش می‌کند. اما این شخص کیست؟ و این منابع، میراث چه کسی/ کسانی هستند؟ تعیین این که چه اشخاصی در دامنه این تعریف قرار می‌گیرند و این ارزش، دقیقاً شامل چه ویژگی‌هایی خواهد بود، به روشنی صورت نگرفته است. «منابع کمیاب و مجموعه‌های ویژه، به عنوان منابع اولیه و یا به عنوان مجموعه‌ای از منابع مرتبط با یک موضوع خاص برای پژوهش در طیف وسیعی از حوزه‌ها و رشته‌های تخصصی، به عنوان منابع ضروری دیده می‌شوند» (باس، ۲۰۱۲). این عبارت، عمدتاً به گزینه‌های پژوهشی بالقوه موجود در منابع ویژه اشاره دارد. صحبت از منابع اولیه، در ابتدا ممکن است مطالب قدیمی‌تر، قرون‌وسطایی، کتاب‌های چاپی اولیه و بایگانی‌های باستانی را به ذهن بیاورند؛ اما نکته حائز اهمیت در اینجا است که منابع مدرن هم ممکن است در این مجموعه‌ها قرار گیرند؛ همچنین، بدیهی است که کلیه رشته‌های دانشگاهی را شامل می‌شوند. مجموعه‌های ویژه، فقط برای مورخان کتاب یا مورخان هنری نیستند؛ آن‌ها همچنین می‌توانند حاوی منابع پژوهشی برای حوزه‌هایی همچون موسیقی، زندگی روزمره، تحولات اجتماعی و یا علمی و یا پدیده‌های معنوی و مذهبی شوند.

یک دسته از مهمترین منابعی که مجموعه‌های ویژه را شکل می‌دهند، کتاب‌های کمیاب هستند. صفت یا ویژگی «کمیاب»، بیانگر یک ویژگی و نمایانگر منحصربه‌فرد یا استثنایی بودن است؛ «یک رویداد، وضعیت یا شرایط که به ندرت یافت می‌شود؛ (یک چیز) دارای محبوبیت و ارزش که در تعداد زیادی یافت نمی‌شود؛ به طور غیرمعمولی خوب یا قابل توجه» و به طور اخص، یک کتاب کمیاب، «کتابی است که به دلیل قدمت، محدودیت انتشار، ویژگی‌های فیزیکی یا سایر عوامل تاریخی، ارزشمند یا قابل توجه است» (میلر، ۲۰۰۷). برخی از کتاب‌ها را از جنبه قدمت یا نایاب بودن، یا ویژگی‌های پژوهشی و یا زیبایی‌شناسانه و جنبه‌های هنری و یا مجموع چنین ویژگی‌هایی، در مواقع دیگر، به دلیل محدودیت شمارگان یا به دلیل صحافی ویژه‌ای که دارند، یا به دلیل این که توسط شخص شناخته‌شده‌ای به امضاء رسیده است، از سایر کتاب‌ها متمایز می‌کنند. نیازی نیست یک کتاب، لزوماً قدیمی باشد. (گلبریت و اسمیت، ۲۰۱۲؛ پاول، ۱۹۳۹). اصطلاح «کتاب‌های چاپی» هم با هدف تفکیک این منابع از نسخه‌های خطی استفاده می‌شود که آن‌ها هم در قالب ساختاری کتاب تهیه می‌شدند. یعنی ورق‌های تاشویی که در یک نقطه اتصال به هم دوخته می‌شدند (یا بعدها، ورق‌های برش‌یافته‌ای که در عطف به هم چسبیده می‌شدند) (کالینگفورد، ۲۰۱۷).

همان‌طور که مؤسسات مختلف، شروع به جمع‌آوری این نوع از منابع نمودند، مشخص شد که آن‌ها باید از مجموعه اصلی کتابخانه جدا شوند و خارج از گردش‌های معمول و رایج موجود در کتابخانه‌ها مورد نگهداری قرار گیرند تا با مراقبت‌های ویژه، مانع گم شدن، ربوده شدن و یا آسیب رسیدن به آن‌ها شوند؛ همچنین این

منابع، نیازمند متخصصان تعلیم دیده و باتجربه‌ای هستند تا سازمان‌دهی دقیق، صحیح و کاملی در خصوص آن‌ها صورت گیرد و در شرایط امن و مناسبی در دسترس خوانندگان قرار گیرند (گلبریت و اسمیت، ۲۰۱۲). می‌توان گفت اولین مسئله‌ای که در خصوص کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه با آن مواجه هستیم، بحث تشخیص صحیح و مبنای این تشخیص است. در فرایند بررسی کتابی که به کتابخانه می‌آید، اولین پرسشی که باید پرسیده شود، این است که آیا این کتاب کمیاب است؟ یا حتی به طور بالقوه، کمیاب محسوب می‌شود؟ پاسخی که به این پرسش داده می‌شود، ترکیبی از سلیقه، تبعیض‌ها و تمایزات دیدگاهی احتمالی و میزان دانش فردی است که به طور رسمی در مقام تصمیم‌گیری قرار دارد (پاول، ۱۹۳۹). در کاتالوگ بخش کتاب‌های کمیاب و نسخ خطی ایفلا، ذکر شده است: کتاب‌های کمیاب، بخشی از میراث فرهنگی جهانی هستند. اهمیت آن‌ها به عنوان آثار روشنفکری، مجموعه‌های تاریخی و اشیای هنری، فراتر از مرزهای زبان، مکان و یا دوره تاریخی است. این رویکرد خوبی است اما باز هم دقیقاً روشن نمی‌سازد که چه منابعی متعلق به بخش کتاب‌های کمیاب هستند. علاوه بر این، عبارت «کتاب‌های کمیاب» ممکن است به راحتی این تصور را ایجاد کند که این منابع، به کتاب‌های چاپی قدیمی، نسخه‌های کتابشناختی مربوط به آن‌ها و نهایتاً کتاب‌های هنرمندان و نسخه‌های قرون وسطایی محدود می‌شوند؛ اما منابع بسیار بیشتری هم شامل مجموعه‌های ویژه می‌شوند (باس، ۲۰۱۲).

ری (۱۹۷۴) معتقد است دوران نگرش پیشین کتابخانه‌های دارای کتاب‌های کمیاب که خود را جمع‌آوری‌کنندگان (مجموعه‌های) کتاب‌های ارزشمند قلمداد می‌کردند، گذشته است. دوران کتابخانه‌های دارای کتاب‌های کمیاب به عنوان فضایی دربردارنده مخازنی از نفایس، نگهداری و احتکار این منابع و در بهترین حالت، محلی برای محافظت از سرقت این منابع، دیگر گذشته است. در توضیحات پیرامون کنفرانس «سفیران کتاب» که توسط ایفلا در سال ۲۰۱۲ برگزار شد و در وبگاه آن منتشر شده، ذکر شده است: «در میان نقش‌های بسیاری که کتابخانه‌ها همچنان در قرن ۲۱ و بعد از آن به ایفای آن خواهند پرداخت، شاید مسئولیت آن‌ها برای حفاظت از میراث مکتوب، جزء معدود وظایفی باشد که کمتر از همه زیر پرسش رفته است. این وظیفه کتابخانه‌ها، هرچند که از گذشته وجود داشته است، بر مسئله آموزش کارکنان کتابخانه‌ها دلالت دارد، تا بتوانند نیازهای مجموعه‌های ویژه کتابخانه‌ها را برآورده سازند» (گلبریت و اسمیت، ۲۰۱۲). کتابخانه‌های دارای کتاب‌های کمیاب، به عنوان مخازن دانشی در وهله اول، کارکرد پژوهشی و آموزشی دارند و در وهله دوم، کارکرد موزه‌ای؛ البته در جذابیت این مجموعه‌ها با رویکرد موزه‌ای، یک محدودیت ذاتی وجود دارد؛ و آن، این که محتوای آن‌ها، هرگز نمی‌تواند از آن جذابیت گسترده اشیای طبیعی، هنری و یا موسیقایی برای عموم برخوردار باشد (ری، ۱۹۷۴).

در فرایند انتقال اطلاعات در کتابخانه‌ها، در اغلب موارد، داده‌های متنی موجود در یک منبع اطلاعاتی از فرم فیزیکی و مادی آن منبع، متمایز است. با این وجود در موارد اندک اما مهمی، فرم فیزیکی یک منبع و داده‌های متنی آن قابل تفکیک نیستند. در مورد یک «کتاب کمیاب»، صرف ارائه محتوایی یک منبع، می‌تواند در خصوص اطلاعات فرم فیزیکی آن منبع (ویژگی‌های فیزیکی) ناکافی باشد که در این موارد گفته می‌شود ویژگی‌های فیزیکی منبع، غیرقابل تشخیص هستند (شیهان، ۲۰۰۶). به طور کلی، می‌توان محتوا و فرم فیزیکی این منابع را به عنوان دو گروه مجزا توصیف کرد:

- «متون، که تولید می‌شوند تا خوانده شوند و تا حدود زیادی دارای ویژگی خود-توضیحی هستند» (داده‌های متنی)؛

- «اشیاء که به سادگی، اشیاء هستند؛ درک بیننده از چیزی که هستند و مفهومی که دارند، کاملاً به باورها و دانش فرد بیننده بستگی دارد» (داده‌های توصیفی) (بیانیه کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه ایفلا، ۲۰۱۴؛ باکلند، ۱۹۹۱)

کتاب‌های کمیاب، دارای هردوی ویژگی‌های متنی و فیزیکی هستند و بنابراین، برتر دانستن صرف فرم و ساختار یا متن در آن‌ها، ممکن است قضاوت و نگاهی یک‌طرفه باشد. کتاب‌های کمیاب را می‌توان «اشیای حامل اطلاعات» نامید؛ اگر اطلاعات را «تفاوت بین ساختار یک سازمان یا دو حالت، پیش و پس از ارسال و دریافت پیغام» بدانیم، این تعریف نشان می‌دهد که اطلاعات، یک فرایند است و بنابراین، تفاوت سطح آگاهی یک کاربر، پیش و پس از استفاده از یک کتاب کمیاب، اطلاعات در نظر گرفته می‌شود (باکلند، ۱۹۹۱؛ URL14).

در مورد کتاب‌های کمیاب، اطلاعات می‌تواند از داده‌هایی که توسط کاربر از خواندن متن یا مشاهده تصاویر گرفته می‌شود به دست آید. این اطلاعات، همچنین می‌تواند شامل آن بستر فیزیکی باشد که کتاب در آن وجود داشته یا شواهد مربوط به فرایند طی‌شده؛ در واقع، اطلاعات می‌تواند از ویژگی‌های مختلف کتاب مشتق شود. کارشناسان، استدلال می‌کنند که اگرچه اطلاعات مانند دانش-نامحسوس و ناپیداست، اما می‌توان آن را در یک ساختار ملموس نشان داد؛ در مورد یک کتاب کمیاب، بستر یا محفل انتقال اطلاعات - همان چیزی که از طریق آن، اطلاعات برای ایجاد دانش منتقل می‌شود - ساختار فیزیکی کتاب است. هر کتاب کمیابی، ممکن است به صورت ذاتی به عنوان یک منبع حاوی اطلاعات و یا به عنوان یک محفل اطلاعاتی، ارزشمند باشد و به صورت بالقوه، توانایی ارائه اطلاعات مرتبط بیشتری در یک ساختار را داشته باشد.

مجموعه کتاب‌های کمیاب، عناصری متغیر هستند که با مرور زمان بر تعداد آن‌ها افزوده می‌شود؛ در واقع، انواع کتاب‌های کمیاب، علاوه بر نسخه خطی، کتاب‌های چاپی قدیمی یا نفیس با خصوصیات زیر را شامل می‌گردند.

- کتاب‌های چاپی قدیمی [چاپ سنگی و چاپ سربی]؛
- نخستین چاپ‌های آثار بزرگ و مهم در تاریخ ادب و تفکر؛
- کتاب‌هایی که نسخه‌های معدودی از آن‌ها وجود دارد و یا فقط نسخه‌های معدودی از آن‌ها چاپ شده است؛

- کتاب‌هایی که هنرمندان مشهور مصور کرده‌اند؛
- کتاب‌هایی که صحافی آن‌ها ارزش تاریخی دارد؛
- کتاب‌هایی که منشأ خاص دارند؛ مثل کتاب‌های متعلق به یک شخصیت علمی، فرهنگی و سیاسی معتبر؛

- کتاب‌هایی که نویسنده به دوستان یا دوستدارانش هدیه کرده است و یا امضای مؤلف دارد و یا مؤلفان یا دوستان و هم‌دوره‌های آن‌ها تصحیح و یا حاشیه‌نویسی کرده‌اند؛
- کتاب‌های دارای ظرافت و شکنندگی که چه بسا آن را به یک شیء نفیس تبدیل کرده باشد (استریت، ۱۹۸۷).

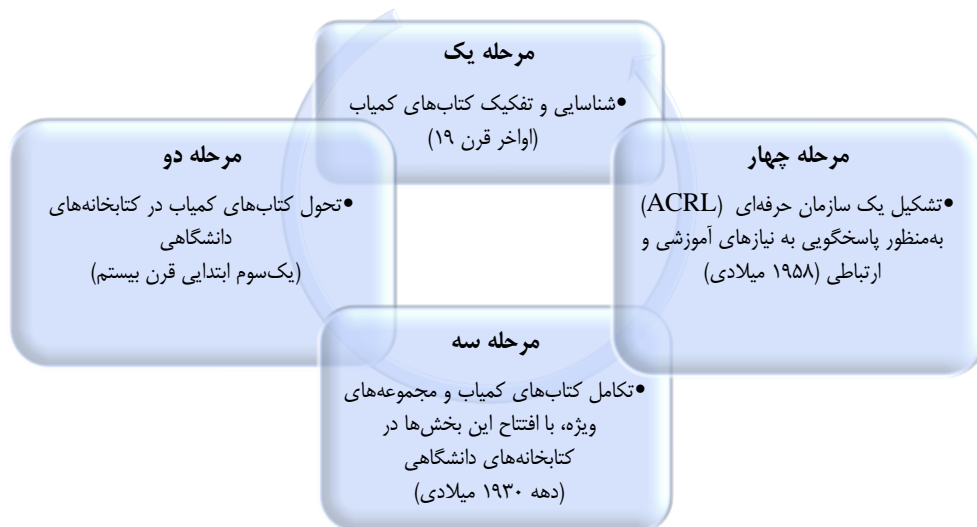
اگرچه مجموعه‌های ویژه به دلیل توان بالقوه‌ای که در برقراری ارتباط با افراد در خارج از خدمات کتابخانه و در بلندمدت دارند هم ویژه محسوب می‌شوند. ایده‌ای که در آنچه پیچ و مرتنز (۲۰۱۴) آن را تحت عنوان اصطلاحی گسترده‌تر، یعنی «منحصربه‌فرد و متمایز»^۱ مطرح کردند و پس از آن هم توسط کتابخانه‌های تحقیقاتی انگلیسی و مرکز کتابخانه رایانه بر خط (OCLC) شهرت یافت؛ و دقیقاً همین اصطلاح است که به ما کمک می‌کند تا بتوانیم معنا و اهمیت مجموعه‌ها را به طریقی توصیف کنیم که از نگاه سنتی پیرامون سن و ارزش مالی، فراتر رود (کالینگفورد، ۲۰۱۷).

بررسی روند تاریخی کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه در جهان

نگاه تاریخی به مفهوم کتاب‌های کمیاب، ضروری است؛ چرا که موجب شکل‌گیری روند تکامل مفهوم کتابخانه‌های کتاب‌های کمیاب در طول زمان می‌شود. در طول تاریخ اولیه کتاب - پیش از اختراع چاپ - بیشتر کتابخانه‌ها، کتابخانه‌های کتاب‌های کمیاب بودند؛ چرا که خود کتاب‌ها اساساً کمیاب محسوب

می‌شدند. با ظهور گسترش صنعت چاپ در غرب در اواسط قرن شانزدهم، فرایند تولید کتاب، گسترش پیدا کرد اما نه تا حدی که کتاب‌ها به راحتی در دسترس عموم قرار گیرند. این اتفاق، پس از قرن هجدهم رخ داد. مشخص کردن دقیق زمانی که کتاب کمیاب، در مقابل یک کتاب دیگر، به مفهومی متمایز تبدیل شد، دشوار است؛ در واقع، شاید بتوان گفت که امروزه کتاب کمیاب، مفهوم متغیری دارد؛ چراکه کتاب‌هایی که زمانی رایج محسوب می‌شدند، امروزه و با گسترش حوزه‌های جدید پژوهشی چون مطالعات تاریخ کتاب، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار گشته‌اند. علاوه بر این، فرایند توسعه کتابخانه‌های کتاب‌های کمیاب، نمی‌تواند مستقل از بستر فرهنگی آن جامعه و به طور جداگانه مورد بررسی قرار گیرد؛ اما با این وجود، شاید بتوان گفت بازار گسترده کتاب کمیاب و ایجاد طیفی از مجموعه‌داران در قرن نوزدهم - دوران چاپ به مفهوم مدرن و دوره انفجار اطلاعاتی - رخ داد (گُلبَریت و اسمیت، ۲۰۱۲). از آنجایی که بقای مجموعه‌های ویژه در راستای توسعه آن‌ها بوده و این دو به هم پیوسته هستند، در نتیجه در ادامه، به بررسی روند رشد مجموعه‌های ویژه در طول تاریخ (سده‌های نوزدهم و بیستم) پرداخته خواهد شد؛ چرا که تنها با درک بهتر گذشته است که می‌توانیم به مقابله با چالش‌های آینده برویم (گرب، ۲۰۰۳).

بررسی ریشه‌ها و عوامل پیشرفت کتابخانه‌های دانشگاهی آمریکا در اواخر قرن هجدهم و قرن نوزدهم، ما را به مجموعه اقدامات قرن نوزدهم هدایت می‌کند که موجب ظهور پدیده کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه در قرن بیستم شده است؛ در واقع در آمریکا، وابستگی متقابلی میان سه مقوله حوزه‌های علمی، تحولات آموزش عالی و کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه وجود دارد. به طور کلی، سیر تاریخی کتاب کمیاب در غرب را می‌توان به چهار مرحله تقسیم کرد (شکل ۱).

شکل ۱. مراحل تحول مجموعه‌های ویژه در جهان در طول تاریخ

اولین مرحله ظهور و توسعه کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه در اواخر قرن نوزدهم، دستاوردی بیش از شناسایی و تفکیک کتاب‌های کمیاب را در بر داشت. هیچ بخش جداگانه، نیروی جداگانه و بودجه‌ای برای کسب این منابع موجود نبود. مجموعه کتاب‌های کمیاب، انبار شده بودند و اگر هم ارزش آن‌ها مورد توجه قرار می‌گرفت، در آن زمان کمترین میزان توجه به آن‌ها در خصوص هرگونه مطالعه و پژوهشی وجود داشت. در این دوره، مجموعه‌های ویژه، قالب‌ها و ساختارهای متنوعی در طیف‌های موضوعی گوناگون را در بر می‌گرفتند اما این مجموعه‌ها کمیاب تلقی نمی‌شدند و اغلب در مخازن عمومی کتابخانه‌ها یافت می‌شدند.

مرحله بعدی فرایند تحول کتاب‌های کمیاب در کتابخانه‌های دانشگاهی در یک‌سوم ابتدایی قرن بیستم رخ داد. زمانی که «اتاق‌های گنجینه»^۱ و «قرائت‌خانه‌های کتاب‌های کمیاب»^۲ ظهور پیدا کردند (گلبريت و اسمیت، ۲۰۱۲). فرایند تخصصی‌شدن کتابخانه‌ها و تفاوت ماهیت و کارکرد آن‌ها در اواخر قرن نوزدهم، شرایطی را فراهم آورد که در آن، مفاهیمی چون «کتاب‌های کمیاب» و «مجموعه‌های ویژه» ریشه واقعی خود را پیدا کنند؛ چرا که در کتابخانه‌های تحقیقاتی که در خدمت محیط آکادمیک هستند، مفهوم «کمیاب‌بودن» ظهور پیدا کرد؛ مفهومی که گرچه می‌توان گفت اصالتاً از گسترش تجارت کتاب‌های آنتیک نشأت گرفته است، برخلاف عبارت «مجموعه‌های ویژه» که عموماً بر کتاب‌ها (نه لزوماً کمیاب) متمرکز است، منشأ مفهوم «کتاب‌های کمیاب» در تجارت کتاب‌های آنتیک و فرایند گزینش کتاب بوده است و اساساً با ایجاد نگاه تخصصی به فرایند پژوهش شکل گرفت (جویس، ۱۹۸۸). مجموعه‌های ویژه، تاکنون به دلیل انحصاری بودن نوع منابع خود، با چالش منحصربه‌فردی مواجه بوده‌اند؛ این که آن‌ها با طیف خاصی از مخاطبان سروکار داشته‌اند که خود را خاص می‌دانستند. با نگاهی به گذشته، می‌توان منشأ طبقاتی این نگرش در طول تاریخ را دریافت. فرایند گردآوری منابع ویژه در آمریکا در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، در «عصر طلایی» به سر می‌برد؛ هنگامی که برخی آمریکایی‌های ثروتمند، توانستند منابع کتابخانه‌های مهم خصوصی انگلیس و آمریکا را خریداری کنند. کتابخانه‌های ساخته‌شده توسط مجموعه‌داران این دوره، تبدیل به پایه‌های مهم گردآوری مجموعه کتاب‌های کمیاب در دانشگاه‌ها شدند؛ چرا که کتابخانه‌های افراد بنامی چون هری ال‌کینز ویدنر^۳ و ویلیام آل کلمنتس^۴ به ترتیب در سال‌های ۱۹۱۵ و ۱۹۲۳ به هاروارد و دانشگاه میشیگان اهدا شدند. مجموعه‌داران آمریکایی در این دوره، عمدتاً بازرگانان فرهیخته و یا مردانی حرفه‌ای با پیشینه‌های نژادی شمال شرقی بودند که کتابخانه‌های خصوصی آن‌ها، نشانگر وضعیت و طبقه اجتماعی آن‌ها بود. کتاب‌ها - هم

1. Treasure rooms

2. Rare books Reading Rooms

3. Harry Elkins Widener

4. William L. Clements

دانش در خصوص کتاب‌ها و هم نوشتن کتاب‌ها - و به طور کلی، مشارکت در خرده‌فرهنگ مربوط به کتاب، به این طبقه امکان ابراز و بازتاب وضعیت طبقاتی آن‌ها را می‌داد (گرب، ۲۰۰۳).

مرحله سوم تکامل کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه، (دهه ۱۹۳۰ میلادی) افتتاح این بخش‌ها در کتابخانه‌های دانشگاهی بود. در این دوره، عبارت «مجموعه‌های ویژه» مفهوم کمیاب‌بودن و با ارزش بودن پیدا کرد و تنها به معنی جمع‌آوری کتاب‌ها و سایر منابع در یک حوزه موضوعی به خصوص بودند. این مجموعه‌ها، اغلب ارزش مالی بالایی نداشتند اما از تراکم محتوایی بالایی در یک حوزه موضوعی معین برخوردار بودند و در نتیجه، ارزش پژوهشی بالایی داشتند؛ و در واقع، واژه «ویژه» مفهومی مبهم را در بر داشت که نه تنها موارد یا مجموعه‌های حاوی ارزش‌های پژوهشی بالا را شامل می‌شد، بلکه ماهیتاً نشان‌دهنده کمیاب‌بودن بود (جویس، ۱۹۸۸).

گسترش چشمگیر آموزش عالی آمریکا در دهه ۱۹۶۰ میلادی، عامل ظهور مرحله چهارم «کتاب‌های کمیاب» و «منابع ویژه» بود. با ایجاد یارانه‌های دولتی و سایر الگوهای تقویت‌کننده دیگر و افزایش چشمگیر دانشجویان و رشد واحدهای مجموعه‌های دانشگاهی، شاهد گسترش متصدیان کتاب‌های کمیاب و در نهایت، ایجاد بخش کمیاب ACRL در اواسط دهه ۵۰ میلادی هستیم. در سال ۱۹۵۴، انجمن دانشکده‌ها و کتابخانه‌های تحقیقاتی (ACRL) کمیته‌ای برای کتاب‌های کمیاب، نسخه‌های خطی و مجموعه‌های ویژه تشکیل داد؛ و در سال ۱۹۵۸، هیئت مدیره انجمن، رسماً به ایجاد بخش «کتاب‌های کمیاب» به عنوان زیرشاخه‌ای در این بخش رأی داد. تشکیل یک سازمان حرفه‌ای به منظور پاسخگویی به نیازهای آموزشی و ارتباطی، نشان‌دهنده افزایش چشمگیر تعداد کتاب‌های کمیاب، نسخه‌های خطی و بخش‌های مربوط به مجموعه‌های ویژه در کتابخانه‌های دانشگاه‌ها در طول سال‌های ۱۹۴۰ و ۱۹۵۰ میلادی است و ابهام مفهوم «مجموعه‌های ویژه» در این امر، به خوبی کمک‌کننده بوده است؛ چرا که همچنان به هر دو بُعد پژوهش و ارزش بازاری (اقتصادی) پهلو می‌زند (گرب، ۲۰۰۳؛ جویس، ۱۹۸۸). آن دسته از کتابخانه‌های دانشگاهی که مجموعه کتاب‌های کمیاب را دریافت می‌کردند، اتاق‌های ویژه‌ای را برای نگهداری آن‌ها در نظر گرفته بودند. این اتاق‌ها، - کتابخانه آقایان - شامل مبلمان مجلل و دیوارهای چوبی بودند. گرچه مصنوعات جمع‌آوری‌شده در این اتاق‌ها، به عنوان منبع تحقیقات علمی، ارزشمند محسوب می‌شدند؛ اما تردیدی نیست که ارزش مالی آن‌ها برای گرفتن شخصیت اجتماعی یا ابراز نخبه‌نمایی آن طبقات اجتماعی خاص هم غیرقابل‌انگام است (گرب، ۲۰۰۳).

خارج از این دنیای ممتاز، تعداد کم اما قابل‌توجهی از کتاب‌های کتابخانه‌های آفریقایی - آمریکایی هم جزو مجموعه‌های خاص و جذاب محسوب می‌شدند. مجموعه‌داران اولیه آفریقایی - آمریکایی، انگیزه‌هایی

متفاوت از همتایان سفیدپوست خود داشتند؛ آن‌ها، کتاب‌هایی را با هدف مقابله با نژادپرستی شبه‌علمی - که در آن زمان بسیار رایج بود - جمع‌آوری کردند. زمانی که به اصطلاح محققان و نویسندگانی ادعا می‌کردند که سیاه‌پوستان، ذاتاً فرومایه هستند و توانایی استدلال ندارند، مجموعه‌داران سیاه‌پوست، تلاش داشتند شواهدی جمع‌آوری کنند که دستاوردهای تاریخی و فرهنگی آمریکایی‌های افریقایی‌تبار و سابقه طولانی‌مدت و برجسته تمدن افریقایی که میراث آن‌ها بود را نمایان سازند. نسل‌های بعدی مجموعه‌داران کتاب افریقایی - آمریکایی هم انگیزه‌های مشابهی دارند. مجموعه‌داران سیاه‌پوست اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ هم مجموعه‌های خود را به کتابخانه‌های تحقیقاتی واگذار کردند. بزرگترین این مجموعه‌ها، مجموعه آرتورو آلفونسو آچومبورگ^۱، سیاه‌پوستی متولد پورتوریکو است که مجموعه او، شامل ۵۰۰۰ کتاب، نسخه‌های خطی، چاپی و اسناد مربوط به سیاه‌پوستان امریکا، افریقا و کارائیب، توسط شرکت کارنگی^۲ در سال ۱۹۲۶ و به دستور لیگ ملی شهری^۳ برای کتابخانه عمومی نیویورک خریداری شد و مجموعه‌های سایر مجموعه‌داران سیاه‌پوست، به کتابخانه‌های دانشگاه‌های مربوط به سیاه‌پوستان رفت. این «مجموعه‌های سیاه»، مجموعه‌هایی گردآوری‌شده در طول سال‌های طولانی بودند که بدون بهره‌ای از منابع مالی یا نیروهای متخصص و کتابداران آگاه، اداره می‌شدند (گرب، ۲۰۰۳).

در مجموع، شاید بتوان چنین برآورد کرد که فرهنگ - فرهنگ‌عامه - عامل بسیار تعیین‌کننده‌ای در خصوص مجموعه‌های ویژه خواهد بود. این‌که چه چیزی ویژه است و چه چیزی نیست؛ این مسئله به کتابخانه‌ها و سیاست‌های آن‌ها بستگی دارد که چه منابعی را در مجموعه‌های ویژه خود، جای دهند یا ندهند (باس، ۲۰۱۲).

بررسی روند تاریخی کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه در ایران

سده سیزدهم هجری قمری به عنوان دوره تحول در ایران یاد شده است. در این دوره است که برای نخستین بار اطلاعات و دانش از انحصار کتابخانه‌ها خارج شد و از طریق چاپ و انتشار کتاب‌ها و ایجاد مدارس به شیوه نوین، تحولی منحصربه‌فرد به وجود آمد. بدین ترتیب، اطلاعات و دانشی که تا پیش از این به صورت کتاب‌های دست‌نویس و تک‌نسخه نگارش، طراحی و تولید می‌شدند، به صورت متکثری منتشر گردیدند. همان‌طور که عرصه نسخه‌های خطی، جولانگاه مناسبی برای تصویرگران و خوشنویسان بود، کتاب‌های چاپ سنگی نیز این ویژگی‌ها را حفظ کرده و امکان هنرنمایی را برای هنرمندان در عرصه تصویرسازی، خوشنویسی و آرایش کتاب

1. Arturo Alfonso Achomburg

2. Carnegie

3. National Urban League

فراهم آورد (دبیری، ۱۳۸۴)؛ بنابراین می‌توان چنین عنوان کرد که کتاب‌های چاپ سربی و سنگی، حاصل دوره انتقال از نسخه‌های خطی به نسخه چاپی و از ذخایر گران‌بهای این مرز و بوم و حاوی معارف بزرگان ما در موضوعات مختلف هستند. این کتاب‌ها از ارزش‌های فراوان تاریخی، علمی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی برخوردار هستند. این کتاب‌ها همواره به جهت ویژگی و شرایط خاص - نظیر نوع چاپ، خط، تاریخ کتابت، قدمت و نفاست علمی و هنری و ... - از اهمیت و ارزش والایی برخوردار بوده‌اند (آراسته، ۱۳۸۸). کتابخانه‌های قدیمی که مدت زیادی از تأسیس آن‌ها گذشته است، حتی اگر در بدو تأسیس، قانون مدونی در مورد سفارش، خرید و گردآوری کتاب‌های کمیاب نداشته‌اند ولی معمولاً در مجموعه‌های خود، دارای تعداد زیادی از این نوع کتاب‌ها هستند که باید به قسمت «کتاب‌های کمیاب» منتقل شوند؛ در واقع، به تدریج و با گذشت زمان، کتاب‌هایی از قفسه باز کتابخانه خارج و اجباراً می‌بایست در کنار کتاب‌های کمیاب قرار گیرند (رودریک کیو، ۱۳۷۰)؛ و می‌توان چنین گفت که این مجموعه‌ها با این هدف به وجود نیامده‌اند که نایاب باشند؛ بلکه در طی زمان با توجه ویژه کتابخانه‌ها بر اساس سیاست‌های خاص، بخش‌های خاصی تحت عنوان‌های مختلف، مانند «بخش کتاب‌های چاپ سنگی»، «بخش کتاب‌های نفیس» و غیره به وجود آمده‌اند (بنی اقبال، ۱۳۸۵).

انگیزه ایجاد مجموعه‌های شخصی را می‌توان از دلایل به وجود آمدن مجموعه‌های ویژه در کتابخانه‌های ایران بیان کرد؛ در نیمه اول قرن اخیر، هر یک از دانشمندان و رجال معروف ایرانی، برحسب عادت و سنت، برای خود کتابخانه‌ای خصوصی آماده کرده بودند و یا کتابخانه نیاکان خود را به خوبی نگاهداری کرده و به تکمیل آن کوشیده‌اند تا آنجا که بعضی کتابخانه‌های بزرگ مهم به وجود آورده‌اند؛ برای مثال، کتابخانه شخصی فرهادمیرزا معتمدالدوله، که در حدود هشتاد هزار جلد کتاب بوده و چون می‌دانیم که دوره معتمدالدوله، هنوز صنعت چاپ در ایران رواج نداشته و از خارج نیز کمتر کتاب به کشور ایران وارد می‌شده است، می‌توان گفت که لااقل دو ثلث آن، کتاب‌های خطی بوده است (بیانی، ۱۳۲۳). مجموعه‌های دیگر در قرن اخیر با اهداف مختلفی گردآوری شده‌اند؛ نظیر:

- «علاقه‌مندی به اشیای عتیقه، از جمله کتاب؛
- اهداف تجاری علاقه به گردآوری کتاب؛
- و گاه، منظوره‌های پژوهشی» (بنی اقبال، ۱۳۸۵).

بیانی (۱۳۲۳)، بیان می‌کند: «متأسفانه در حدود نیم‌قرن اخیر تا چند سال پیش، دوره مخصوص و یا زمان کساد بازار معنوی کتاب در ایران بوده و عاملینی در شهرهای ایران پیدا شدند که به کتابخانه‌های شخصی رخنه کردند و با بهای کم‌وبیش بسیاری از این کتاب‌ها را خریدند و به کشورهای دیگر انتقال دادند و

فروختند و در این دادوستد، سودی بسزا بردند و به گنجینه‌های پربهای کشور، زبانی جبران‌شدنی وارد کردند؛ همچنین، تعدادی از این مجموعه‌ها، در اختیار کتابخانه‌های معتبر و طراز اول قرار گرفتند و به صورت جدا از مجموعه اصلی به نام‌های مختلفی از جمله «بخش نسخ خطی»، «بخش کتاب‌های چاپ سنگی» و به ندرت با نام «بخش کتاب‌های کمیاب» و یا «مجموعه خاص» نگهداری می‌شوند (بنی اقبال، ۱۳۸۵).

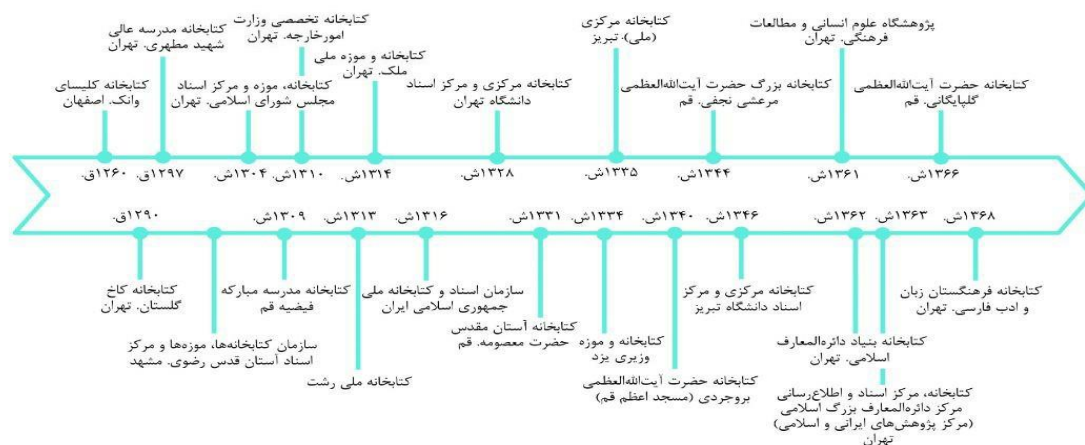
سعید نفیسی (۱۳۰۶) درباره قدمت کتابخانه‌های بزرگ کشور که دارای مجموعه‌های کمیاب هستند، می‌گوید: «کتابخانه‌ای که در آستانه رضوی است، قدیمی‌تر از دیگر کتابخانه‌هاست و احتمال قوی می‌رود که نسخه‌های کمیاب از کتب فارسی و عربی در آنجا یافت شود؛ اما بر اساس مطالعات صورت‌گرفته در پژوهش حاضر، کتابخانه کلیسای وانک در اصفهان قدیمی‌ترین کتابخانه دارای مجموعه‌های ویژه در کشور شناخته می‌شود. این کتابخانه در سال ۱۸۴۴م. / ۱۲۶۰ق. (۱۲۲۳ش.) در کلیسای وانک تأسیس شد. به مرور زمان، تعداد کتاب‌های آن، افزایش یافت و به همین دلیل در سال ۱۹۰۵ بنای جداگانه‌ای برای آن تأسیس شده است و از سال ۱۹۷۴م. / ۱۳۵۳ش. تاکنون به نام یکی از روحانیان مشهور ارمنی، کتابخانه «ترسس شنورهای» نامیده می‌شود. در سال ۲۰۱۶ نیز تفاهم‌نامه‌ای میان شورای خلیفه‌گری ارمنه اصفهان و کتابخانه ملی ارمنستان به امضا رسید و در این راستا، تصاویر دیجیتالی کتاب‌های کمیابی که از مجموعه کتابخانه ملی ارمنستان غایب بودند، در اختیار کتابخانه مذکور قرار گرفتند (رجبی، ۱۳۸۱).

نفیسی (۱۳۰۶) معتقد است در درجه دوم اهمیت، کتابخانه سلطنتی در طهران قرار دارد که کتب نفیس از حیث خط و تذهیب و تصاویر در آن بسیار است. این کتابخانه در اوایل قرن سیزدهم هجری قمری با همت فتح‌علی‌شاه قاجار، تأسیس و به نام «کتابخانه شاهنشاهی» موسوم شد؛ و با جمع‌آوری کتاب‌های کتابخانه‌های سلاطین گذشته ایران از بلاد مختلف و از نسخه‌های به یادگار مانده دوران پادشاهان صفویه - زندیه و بالأخص از ذخایر و خزائن نادرشاه افشار در کاخ گلستان پایه‌گذاری گردید. در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه، یعنی در اوایل نیمه دوم قرن سیزدهم هجری قمری، کتابخانه شاهنشاهی به نام «کتابخانه سلطنتی» و یا «کتابخانه مبارکه» نامیده شده است (آتابای، ۱۳۵۵). این کتابخانه، تحت توجه و نظارت مستقیم ناصرالدین‌شاه رو به توسعه بیشتری نهاد. اعتمادالسلطنه در این باره می‌نویسد: «کتابخانه در جنب موزه مبارکه همایونی است که چندین هزار مجلد کتاب‌های خطی و چاپی از کتب معتبره قدیمه و جدیده در آن گرد آمده و هر کتابی که اسم آن مسموع شده در این کتابخانه شریفه نسخه‌ای از آن موجود می‌باشد» (مرجانی، ۱۳۹۵).

نفیسی (۱۳۰۶) در ادامه عنوان می‌دارد پس از کتابخانه سلطنتی، کتابخانه بقعه شیخ صفی‌الدین در اردبیل است که اخیراً معلوم شد بعضی کتب گران‌بها هنوز در آنجا مانده و با آن که چندین بار بر آن دست

یافته‌اند و چه قشون روس در موقع جنگ روس و ایران و چه متولیان بقعه در مواقع صلح از کتب آنجا به خارج برده‌اند، باز بقایایی مانده است که ذخایر گران شمرده می‌شود. پس از آن، کتابخانه مدرسه ناصری در طهران است که در آنجا نیز بسیار کتب قیمتی می‌توان یافت».

به طور کلی و با انجام مطالعات صورت‌گرفته، تعداد ۲۱ کتابخانه در ایران شناسایی شد که دارای مجموعه‌های ویژه هستند و هرکدام از آن‌ها به نحوی، مخزن جداگانه‌ای برای نگهداری از کتاب‌های کمیاب خود دارند و با منطقی درون‌سازمانی، اقدام به جداسازی منابع ویژه خود کرده‌اند. احتمال این که کتاب‌های کمیاب در سایر کتابخانه‌های کشور هم موجود باشند، بسیار زیاد است؛ اما مبنای این پژوهش، تفکیک کتاب‌های کمیاب، تحت عناوین مختلف از سایر مخازن بوده است؛ در واقع هر آن چیزی که بتوان از آن تحت عنوان کلی «مجموعه ویژه» نام برد. این اطلاعات، با بررسی ساختاری تک‌تک کتابخانه‌های مطرح کشور، فهرست‌های منتشرشده از کتاب‌های چاپ سنگی، سربی و ... کتابخانه‌ها و وبگاه‌های خود کتابخانه‌ها به دست آمده است. در شکل ۲، سال‌شمار تأسیس این کتابخانه‌ها قابل مشاهده است که از ۱۲۶۰ق. تا ۱۳۶۸ش. را شامل می‌شود.

شکل ۲. سال‌شمار تأسیس کتابخانه‌های دارای مجموعه ویژه در ایران

در جدول ۱، به معرفی اجمالی این کتابخانه‌ها، به همراه محل کتابخانه، تاریخ تأسیس و توضیحاتی در خصوص مجموعه ویژه آن‌ها ذکر شده است.

جدول ۱. کتابخانه‌های دارای مجموعه ویژه در ایران

ردیف	نام کتابخانه	محل کتابخانه	تاریخ تأسیس	مجموعه ویژه کتابخانه	منبع
۱	کتابخانه کلیسای وانک	اصفهان	۱۲۶۰ق. = ۱۲۲۳ش.	۶۶۰۰ جلد کتاب کمیاب متعلق به سال‌های ۱۶۴۱ تا ۱۹۲۰ میلادی	(رجبی، ۱۳۸۱)
۲	کتابخانه سلطنتی	تهران	اوایل قرن سیزدهم هجری قمری	بیش از ۷۰۰۰ هزار جلد کتاب‌های تاریخی، هنری و چاپ سنگی دوره قاجار	(URL1)
۳	کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)	تهران	۱۲۹۷ق. = ۱۲۵۸ش.	بیش از ۴۲۰۰ کتاب خطی به خط مؤلفان، و نزدیک به ۳۰۰۰ جلد کتاب چاپ سنگی به همراه کتاب‌های چاپ سری بر ارزشمند	(مسعودی، ۱۳۸۹)
۴	کتابخانه آستان قدس رضوی ^۱	مشهد	اوایل قرن ۱۴ شمسی	مجموعه‌ای عظیم از کتاب و منابع چاپ سنگی، کتاب‌های مصور و چاپ سنگی درسی از ابتدای تأسیس دارالفنون و کتاب‌های چاپ سری قدیم و کمیاب	(URL2)
۵	کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ^۲	تهران	(کتابخانه شماره ۱: ۱۳۰۴ش.) (کتابخانه شماره ۲: ۱۳۲۸ش.)	• کتابخانه شماره ۱: مجموعه‌های اهدایی ارزشمند ^۳ به همراه نسخه‌های خطی، بالغ بر ۲۴۷۰۰ جلد کتاب‌های چاپ سنگی و سری؛ کتاب‌های به زبان‌های اروپایی، کتاب‌هایی مربوط به قرون ۱۶ تا ۱۹ میلادی • کتابخانه شماره ۲: تعداد ۱۹۱۳۱ جلد از آثار ایران‌شناسان غربی به زبان‌های انگلیسی، آلمانی، فرانسوی، روسی که در بین آن‌ها از بالارزش‌ترین و کمیاب‌ترین منابع چاپی لاتین مربوط به ایران وجود دارد که در قرون ۱۶ تا ۱۹ میلادی انتشار یافته‌اند؛ حدود ۱۰۰۷ جلد کتاب خاص انتشار یافته در خارج از ایران	(کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در یک نگاه، ۱۳۸۷).
۶	کتابخانه حضرت آیت‌الله‌العظمی حائری (مدرسه مبارکه فیضیه قم)	قم	۱۳۴۹ق. = ۱۳۰۹ش.	حدود ۲۶۰۰ جلد نسخه‌های خطی؛ از تعداد کتاب‌های چاپ سنگی و سری این مجموعه، آماری در دست نیست	(URL3)
۷	کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه	تهران	۱۳۱۰ش.	گنجینه‌ای بالارزش از نسخ خطی و چاپ‌های سنگی به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی و اردو؛ عموماً چاپ چاپخانه‌های معروفی از هند،	(کرمرضایی، ۱۳۸۹) (URL6)

۱. تاریخچه کتابخانه آستان قدس رضوی با فراز و فرودهای گوناگون تاریخی در خراسان و مشهد پیوند خورده است؛ می‌توان گفت نخستین بارقه پیدایش این کتابخانه به شش قرن پیش بازمی‌گردد؛ چراکه از حدود سال ۱۱۵۰ هجری قمری، مکان ویژه‌ای برای کتابخانه در نظر گرفته شد؛ اما توجه جدی به جایگاه کتابخانه به اوایل قرن ۱۴ شمسی مربوط می‌شود (URL2).

۲. کتابخانه مرکزی (شماره ۱)، همان کتابخانه مجلس شورای ملی سابق که نخستین نشانه‌های شکل‌گیری آن در دوره نخستین رئیس مجلس شورای ملی، مرتضی قلی‌خان هدایت (صنیع‌الدوله) در سال ۱۲۸۵ش. با دستور خرید چند کتاب حقوقی آغاز گردید. در سال ۱۲۹۱ برای تکمیل کتابخانه، ۲۰۲ جلد از کتاب‌های خطی و قدیمی میرزا ابوالحسن جلوه، فیلسوف و عارف ایرانی دوره ناصرالدین‌شاه به وسیله ارباب کیخسرو شاهرخ، نماینده زردشتیان در مجلس شورای ملی و رئیس امور اداری و کارپردازی مجلس شورای ملی جهت کتابخانه، خریده شد. در سال ۱۳۰۲، تلاش‌های تأسیس رسمی کتابخانه به نتیجه رسید و پس از نزدیک به دو سال، یعنی در سال ۱۳۰۴، تحت نظر و مدیریت یوسف اعتصامی آشتیانی (اعتصام‌الملک) بازگشایی شد.

۳. مجموعه‌های اهدایی کسانی چون احتشام‌السلطنه، سید محمد طباطبایی، پاریسیان هند، نجم‌الدوله، فیروز، سید جمال‌الدین اسدآبادی، امام جمعه خویی، غلامحسین سرود، جعفر سلطان القزایی و ...

	پاکستان، ترکیه، مصر و ایران				
۸	کتابخانه ملی رشت ^۱	رشت	۱۳۱۳ ش.	۱۴۰۰۰ جلد مجموعه چاپی و در حدود ۶۴۲ جلد نسخ خطی	(پورا احمد جکتاجی، ۱۳۸۵).
۹	کتابخانه و موزه ملی ملک	تهران	۱۳۱۴ ش.	بخش قابل توجهی از کتاب‌های چاپی متعلق به پیش از سال ۱۳۲۰ خورشیدی هستند. در میان مجموعه چاپ سربی کتابخانه ملک نسخه‌های اینکانابولا وجود دارد	(دولت‌شاهی، ۱۳۹۲).
۱۰	کتابخانه ملی ایران ^۲	تهران	۱۳۱۶ ش.	مجموعه‌های کتابخانه معارف و کتابخانه مدرسه دارالفنون، کتاب‌های اهدایی مستشرقین به مناسبت هزاره فردوسی، بخشی از کتاب‌های کتابخانه سلطنتی و کتابخانه بانک استقراضی روس و برخی مجموعه‌های دیگر (در حدود چهار هزار جلد)، هسته اولیه مجموعه را تشکیل می‌دادند. مخزن نفائس این کتابخانه که از سال ۱۳۷۴ از سایر کتاب‌های چاپی جدا شدند، عبارت‌اند از: کتاب‌های خطی، کتاب‌های چاپ سنگی، مرقعات، اسناد خطی، تابلوها.	(فانی، ۱۳۸۷؛ زین‌العابدینی، ۱۳۸۱؛ بوذری؛ مارزلف؛ غلامی جلیسه؛ سلطانیفر، ۱۳۹)
۱۱	کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران	تهران	۱۳۲۸ ش.	با مجموعه اهدایی سید محمد مشکوه، استاد دانشگاه تهران، شامل ۱۳۲۹ جلد نسخه خطی، تشکیل گردید. «تالار کتاب‌های نایاب»، شامل کتاب‌های چاپ اروپا تا سال ۱۹۲۰، کتاب‌های عربی و ترکی تا سال ۱۳۴۰ قمری و کتاب‌های چاپ ایران تا سال ۱۳۲۰ شمسی است؛ به علاوه مجموعه‌ای از کتاب‌های نایاب اردو و پشتو	(اصیلی، ۱۳۸۹).
۱۲	کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (س)	قم	۱۳۳۱ ش.	بیش از ۲۰۰۰ نسخه خطی (کتاب و قرآن)؛ ۸۳۸ عنوان کتاب نفیس و حدود ۳۰۰۰ کتاب چاپ سنگی / سربی و کتب چاپی با قدمت بیش از ۵۰ سال	(URL4)
۱۳	کتابخانه و موزه وزیری یزد	یزد	۱۳۳۴ ش.	۴۹۳۱ جلد نسخه‌های خطی و حدود ۵۵۱۱ جلد کتاب‌های چاپ سنگی و ۵۰ جلد کتاب‌های چاپ عکسی	(URL13)
۱۴	کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز	تبریز	۱۳۳۵ ش.	بیش از ۳۳۰۰ نسخه خطی و ۵۰۰۰ جلد کتاب چاپ سنگی و نزدیک به ۳۰۰۰ جلد کتاب چاپ سربی چاپ‌های دوره اول و دوم و همچنین	(صدری‌نیا، ۱۳۸۴؛ تقی‌پور، ۱۳۹۱)

۱. در خردادماه ۱۳۰۶، چند تن از دانش‌دوستان شهر رشت، جمعیتی را به نام «جمعیت نشر فرهنگ گیلان» بنیان نهادند که یکی از هدف‌های اصلی آن، تأسیس کتابخانه بود. محمدعلی تربیت، رئیس وقت اداره معارف (آموزش و پرورش) گیلان، با همکاری اعضای جمعیت نشر فرهنگ گیلان، کار ساختمان کتابخانه را پی گرفتند. عملیات ساختمان کتابخانه، طی فراز و نشیب‌هایی که تا سال ۱۳۱۳ به طول انجامید و در همین سال، کتابخانه افتتاح شد.

۲. سابقه این کتابخانه به گذشته دورتری و به یک معنی حتی به کتابخانه مدرسه دارالفنون (۱۲۸۰ق. ۱۲۴۳ ش.) می‌رسد. (فانی، ۱۳۸۷) معتقد است انگیزه تأسیس کتابخانه ملی فعلی با مسئله ایران‌شناسی بی‌ربط نیست. در سال ۱۳۱۳ ش.، کنگره جهانی فردوسی در تهران تشکیل شد. ایران‌شناسانی که به ایران آمده بودند، کتاب‌هایشان را هدیه کردند. قرار شد این کتاب‌ها در تالاری به نام «تالار فردوسی» به نمایش گذاشته شود تا بعداً به یکی از کتابخانه‌ها منتقل شود. در آن زمان، برخی به این فکر بودند که همانند اکثر «ممالک راقیه»، ایران هم باید یک کتابخانه ملی داشته باشد. ظاهراً به پیشنهاد دکتر مهدی بیانی، نخستین رئیس کتابخانه ملی و با همت علی‌اصغر حکمت، وزیر معارف وقت، لایحه‌ای به این منظور تهیه شد و به مجلس رفت و تصویب شد (زین‌العابدینی، ۱۳۸۱).

	کتاب‌های سربی چاپ‌های استانبول، قاهره، بیروت، لندن و ... بخش اعظمی از منابع این مجموعه اهدایی افراد سرشناس است. ^۱				
(URL11; URL14)	شکل‌گیری اولیه آن با کتاب‌های اهدایی بوده است. ^۲ مجموعه کتابخانه، بالغ بر ۷۹۰۰ عنوان نسخه خطی، بیش از ۶۵۰۰ نسخه چاپ سنگی، حدود ۲۸۰۰ عنوان کتاب‌های چاپی قبل از ۱۳۰۰ شمسی و برخی منابع انحصاری بعد از این تاریخ، منابع چاپ سربی و خاص.	۱۳۴۰ ش.	قم	کتابخانه حضرت آیت‌الله‌العظمی بروجردی (مسجد اعظم قم)	۱۵
(URL4)	بزرگ‌ترین مجموعه نسخه‌های خطی در ایران و همچنین، سومین مجموعه نسخه‌های خطی در جهان اسلام؛ حدود سی هزار جلد نسخه‌های چاپ سنگی کمیاب به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، اردو، ازبکی، تاتاری و ...	۱۳۴۴ ش.	قم	کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی	۱۶
(URL7)	حدود ۲۰۰۰ جلد کتاب نفیس و چاپ سنگی	۱۳۴۶ ش.	تبریز	کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تبریز	۱۷
(URL9; URL10)	• کتابخانه مرکزی: بیش از یکصد هزار جلد کتاب به زبان‌های فارسی، عربی، اردو، ترکی و زبان‌های اروپایی در حوزه علوم انسانی • مینوی: ۱۴۴ عنوان نسخه خطی و ۱۰۰ عنوان میکروفیلم و ۳۹۸ عنوان نسخه عکسی	(کتابخانه مرکزی: ۱۳۵۶) (کتابخانه استاد مینوی: ۱۳۵۴)	تهران	پژوهشگاه علوم انسانی	۱۸
(URL8)	۱۸۰۰۰ جلد کتاب به زبان‌های عربی، فارسی، اردو، انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، روسی، اسپانیایی، و غیره، به صورت چاپی (نیز چاپ سنگی) و تصویر نسخه‌های خطی کمیاب	۱۳۶۲ ش.	تهران	بنیاد دائره‌المعارف اسلامی	۱۹
(URL9)	علاوه بر نسخه‌های خطی، شامل ۸۵۱۲ جلد چاپ سنگی و ۹۱۱۸ مجموعه عکسی	۱۳۶۳ ش.	تهران	کتابخانه، مرکز اسناد و اطلاع‌رسانی مرکز دائره‌المعارف بزرگ اسلامی	۲۰
(بنی اقبال، ۱۳۸۴).	مجموعه‌های غنی و باارزشی به این کتابخانه منتقل شده؛ ^۳ و کتاب‌های بسیاری از چاپ سنگی‌های هندوستان و نیز مجموعه کوچکی از کتابخانه خصوصی شادروان انجوی شیرازی؛ حدود ۲۵۴۰ جلد کتاب‌های چاپ سنگی فارسی در این مجموعه وجود دارد.	۱۳۷۰ ش.	تهران	کتابخانه فرهنگستان زبان و ادب فارسی	۲۱

در مجموع، می‌توان چنین عنوان کرد که سیر تاریخی مجموعه‌های ویژه و کتاب‌های کمیاب در کتابخانه‌های ایران، همانند جهان، از روند مشخص و مراحل تفکیک‌شده‌ای برخوردار نیست. نمی‌توان ادوار

۱. کسان‌ی چون حاج محمد نخجوانی و حاج حسین نخجوانی

۲. بیشترین تعداد کتاب را محمد رضانی، صاحب نشر کلاله خاور اهدا کرد و ۱۷ مجموعه شاخص دیگر نیز به این کتابخانه اهدا شده است.

۳. همچون مجموعه کتابخانه‌های خصوصی شادروانان دکتر مقربی، دکتر تفضلی، دکتر ماهیار نوایی

مختلفی را بر روند آن تعیین کرد و حتی برای آن سیری رو به تکامل قائل شد. هدف از تفکیک اولین مجموعه‌های ویژه و جداسازی آن‌ها از سایر منابع کتابخانه در کشور به درستی روشن نیست؛ و احتمالاً در هر کتابخانه با کتابخانه دیگر متفاوت بوده است. این موضوع، نیازمند مطالعات تاریخی از سوی کتاب‌شناسان و مورخان خواهد بود؛ اما شاید بتوان به طور کلی، منابع ویژه موجود در کتابخانه‌ها را با ظهور عصر دیجیتال به پیش و پس از دیجیتالی شدن آن‌ها تقسیم کرد.

نتیجه‌گیری

چارچوب تعریفی اصطلاح «کتاب کمیاب» که از منابع مهم موجود در مجموعه‌های ویژه محسوب می‌شود، برخلاف تصور احتمالی موجود، می‌تواند بر اساس رسالت‌ها و اهداف کتابخانه‌ها و راهبردهای کلان آن‌ها، با یکدیگر متفاوت باشد؛ البته می‌توان با توجه به مطالعات صورت‌گرفته، ماهیت ذاتی این منابع و نظرات متخصصین، ویژگی‌هایی را به صورت پیش‌فرض برای کتاب‌های کمیاب تعیین کرد؛ اما به طور کلی، شاید نتوان خارج از چارچوب راهبردی کتابخانه‌ها به تعریف دقیقی از کتاب کمیاب در هر کتابخانه دست یافت. متخصصان، استدلال می‌کنند که اصطلاح «مجموعه‌های ویژه» باید در زمینه و محتوایی که مورد استفاده قرار می‌گیرد در نظر گرفته شود. مجموعه‌ها نباید صرفاً به دلیل نیازهای حفاظت و نگهداری‌شان، «ویژه» نامیده شوند؛ بلکه ویژگی‌های بالقوه آن‌ها باید در نظر گرفته شود. این نگاه، ما را وامی‌دارد که چگونه در بحث کتاب‌های کمیاب به اتخاذ رویکردی برتر در مواجهه با مدیریت و برنامه‌ریزی در خصوص آن‌ها برسیم؛ یعنی تلاش در راستای ارائه یک دیدگاه جهانی‌تر با مطالعات موردی و قرائت‌هایی از سوی سازمان ملل متحد و کشورهای مشترک‌المنافع.

سیر تاریخی مجموعه‌های ویژه در جهان، از روند مشخصی برخوردار است و با مطالعات صورت گرفته، چهار مرحله برای آن تعیین می‌شود که از اواخر قرن ۱۹ میلادی آغاز شده است و نشانه‌های نخستین مرحله آن، قابل مشاهده است. به گفته متخصصان، از نظر جایگاه تاریخی بر اساس تعریف جهانی، ما اکنون در مرحله چهارم ایستاده‌ایم، یعنی تکامل این تعریف با پیشرفت تکنولوژی و افتتاح بخش‌های جداگانه در کتابخانه‌های دانشگاهی در غرب.

در ایران در سال‌های اخیر، کتابخانه‌هایی که دارای مجموعه‌هایی از این نوع هستند، به فهرست‌نویسی و بعضاً چاپ فهرست مجموعه‌های خود اقدام کرده‌اند. با بررسی‌ها و جستجوهای انجام شده می‌توان گفت سیر تاریخی کتاب‌های کمیاب و مجموعه‌های ویژه در ایران تقریباً از روند مدون و روشنی برخوردار نیست و مطالعات پژوهشی منسجمی در این زمینه صورت نگرفته است و زوایای مبهم و ناشناخته فراوانی وجود دارد.

از آغاز به کار رسمی چاپ در ایران حدود دو قرن می‌گذرد اما هنوز نگاشته‌ای کامل در باب تاریخ چاپ، شیوه‌ها، روش‌ها، فعالیت‌ها، فعالان و ... وجود ندارد. این امر نیازمند توجه جدی به این حوزه پژوهشی و رفع نواقص موجود از سوی پژوهشگران با گرایش‌های مختلف خواهد بود.

در خصوص مجموعه‌های ویژه و کتاب‌های کمیاب در ایران، آنچه مورد نیاز است، ایجاد تغییر اساسی در شیوه نگرش در خصوص آن‌هاست؛ لازم است نگاه خود به این مجموعه‌ها را از مخازن دانشی بدون استفاده، به مراکز مستمر در حال تکثیر برای میراث مشترک فرهنگی‌مان تغییر دهیم. با توجه به پارادایم دیجیتال‌سازی، ما می‌توانیم پرسش‌های پژوهشی در خصوص کارهای آتی را به سمت چگونگی استفاده از این فرصت برای تحول و تبدیل مجموعه‌های ویژه و آرشیو کتاب‌های کمیاب به فضاهای فعال پژوهشی و یادگیری ببریم. این امر، مستلزم آن است که توجه جدی به محتوا و ساختار داشته باشیم و گام مهمی در خصوص انقلاب اطلاعاتی خواهد بود. چیزی که میراث فرهنگی مشترکی در سراسر جهان را فراهم خواهد نمود.

تحولات مجموعه کتاب‌های کمیاب، یکی از پدیده‌های قرن بیستم محسوب می‌شود و تصمیمات مربوط به مدیریت آن‌ها، نیازمند ترکیب تفکر موزه‌داری و کتابداری است. مراجعان موزه‌ها، اغلب علاقه‌مند به مشاهده اشیای اصلی و حقیقی هستند؛ در دنیای کتاب‌های کمیاب از نگاه موزه‌ها، هرگونه شیء و جسم فیزیکی، منحصربه‌فرد است. اگر قرار باشد کتابداران و آرشیویست‌ها در دوران دیجیتال موفق باشند، باید «ذهنیت» جدید را همراه با مهارت‌ها و ابزارهای لازم بپذیرند. متخصصان مجموعه‌های ویژه باید نوآوری، کارآفرینی و بازاریابی این مجموعه‌ها را به منظور هدایت آشفستگی فعلی این محیط اطلاعاتی، فراگیرند.

گری استرانگ^۱ کتابدار دانشگاه UCLA در کنفرانس RBMS1 در سال ۲۰۰۸، سخنان خود را چنین آغاز کرد: «اکنون زمان ماست». این صحبت صحیحی است؛ چرا که منابع کمیاب کتابخانه‌ها باید در عصر حاضر که کتابخانه‌ها به طور فزاینده‌ای به فرایند اشتراک منابع - چاپی و الکترونیکی - روی آورده‌اند، بارزتر شده باشند. این «زمان ما»، در واقع نقطه عطفی است که کتابخانه‌های دارای مجموعه‌های ویژه در جایی در قرن بیست و یکم، می‌توانند با اتخاذ رویکردی صحیح به قبل و بعد از آن تقسیم شوند؛ چرا که کتابخانه‌های ما همواره حاوی کتاب‌های کمیاب و منابع منحصربه‌فردی در طول تاریخ بوده‌اند اما این تنها کافی نیست؛ چرا که ما، سیاستگذاران برنامه‌های کتابخانه‌ای - باید با یکدیگر مرتبط باشیم.

با توجه به اهمیت کتاب‌های کمیاب و نفیس، معرفی مجموعه‌هایی متشکل از این آثار از جایگاه مهمی برخوردار است که می‌تواند زمینه گرایش پژوهشگران، مصححان، به ویژه دانشجویان مقاطع تحصیلات تکمیلی را در زمینه احیاء و نشر این آثار فراهم آورد؛ در واقع در مطالعات این نوع منابع، خصوصاً در داخل کشور، با

فقدان یک دیدگاه منسجم و رویکرد دقیق مواجه هستیم. الزامات مدیریتی منحصر به فرد این نوع از منابع، مبتنی بر محتوای متنی و هنری و نیازهای آن‌ها به طور گسترده‌ای نادیده گرفته شده است؛ و این دورانی است که می‌تواند به عنوان عصر بزرگ جمع‌آوری و اطلاع‌رسانی در خصوص کتاب‌های کمیاب، نامیده شود.

سیاسگزاری

این مقاله از رساله دکتری دانشگاه پیام نور واحد مشهد استخراج شده است. نویسندگان مقاله بر خود لازم می‌دانند از معاونت پژوهشی دانشگاه پیام نور مرکز مشهد که زمینه این پژوهش را فراهم نمودند، قدردانی نمایند؛ همچنین از داوران محترم به خاطر نظرات ارزشمند آن‌ها مراتب تشکر و قدردانی را داریم.

منابع

- آتابای، بدری (۱۳۵۵). کتابخانه سلطنتی ایران، یغما، ۳۳۹، آذر ۱۳۵۵، ۵۴۲-۵۴۶.
- آراسته، منوچهر (۱۳۸۸). بررسی فهرست‌های نسخه‌های چاپ سنگی چاپ شده در ایران، شمسه؛ نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱(۵)، بهمن و اسفند ۱۳۸۸.
- اصیلی، سوسن (۱۳۸۹). نگاهی به بخش نسخه‌های خطی و آثار کمیاب کتابخانه مرکزی اسناد دانشگاه تهران، کتاب ماه کلیات، ۱۵۷، دی ۱۳۸۹، ۱۰۶-۱۰۹.
- بابازاده، شهلا (۱۳۷۸). تاریخ چاپ در ایران، تهران: کتابخانه طهوری.
- بنی‌اقبال، ناهید (۱۳۸۴). زبان و ادب فارسی در کتابخانه فرهنگستان، نامه فرهنگستان، ۲۶، تابستان ۱۳۸۴، ۱۷۵-۱۸۳.
- بوذری، علی؛ مارزلف، اولریش؛ غلامی جلیسه، مجید؛ سلطانی‌فر، صدیقه (۱۳۹۴). کتاب‌های چاپی فارسی؛ چالش‌های پیش رو [گزارش نشست]، فصلنامه نقد کتاب میراث، ۲(۸)، زمستان ۱۳۹۴، ۳۷-۵۰.
- بهزادی، محمدرضا؛ چیت‌ساز، محمدمهدی (۱۳۸۹). کتاب‌های اهدایی به پادشاهان قاجار، موجود در تالار ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی کتابخانه ملی، پیام بهارستان، ۲(۸)، تابستان ۱۳۸۹، ۵۰۴-۵۴۳.
- بی‌نام (۱۳۸۷). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در یک نگاه، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- پوراحمد جکتاجی، محمدتقی (۱۳۸۵). کتابخانه ملی رشت، در: دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، زیر نظر فریبرز خسروی، ج. ۲، ۱۴۱۲-۱۴۱۳.
- تقی‌پور، اکبر (۱۳۹۱). نگاهی به فهرست کتب سنگی و سربی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز، کتاب ماه کلیات، (ش. ۱۷۳)، اردیبهشت ۱۳۹۱، ۱۸-۲۳.
- حکیم، سید محمد حسین (۱۳۹۱). فهرست کتابخانه سلطنتی ایران (تألیف شده در ۱۳۲۸-۱۳۳۱ ق.م): نسخه برگردان دستنویس شماره ۲۱۵۶۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- دبیری، اکرم (۱۳۸۴). چاپ سنگی و دلایل رواج آن در ایران، فصلنامه کتاب، ۶(۲)، تابستان ۱۳۸۴، ۵۹-۶۶.
- دولت‌شاهی، علی (۱۳۹۲). آشنایی با نسخه‌های خطی و چاپ سنگی موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک، کتاب ماه کلیات، ۱۹۳، دی ۱۳۹۲، ۳۴-۳۸.
- رجبی، محمدحسن (۱۳۸۱). کتابخانه‌های آرامنه ایران، دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، سرویراستار عباس حری، ج. ۱، ۱۲۶-۱۲۸.
- زین‌العابدینی، محسن (۱۳۸۱). همایش کتابخانه ملی گذشته، حال و آینده، مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۵۲، زمستان ۱۳۸۱، ۱۶۹-۱۷۵.
- صدری‌نیا، باقر (۱۳۸۴). کتابخانه ملی (مرکزی) تبریز و معرفی چند نسخه خطی منحصر به فرد آن، نامه پارسی، ۱۰(۱)، بهار ۱۳۸۴، ۱۷۳-۱۸۰.
- فانی، کامران (۱۳۸۷). ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی در کتابخانه ملی ایران، کتاب ماه کلیات، ش. ۱۳۳، دی ۱۳۸۷، ۹۴-۹۶.
- کرم‌رضایی، پریسا (۱۳۸۹). فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه وزارت امور خارجه، کتاب ماه کلیات، ۱۴(۳)، اسفند ۱۳۸۹، ۴۲-۴۷.
- مرجانی، نسرين (۱۳۹۵). پژوهشی پیرامون تاریخ کتابخانه سلطنتی، در کاخ گلستان تهران، پیام بهارستان، ۲(۸)، ۱۹۷-۲۱۶.
- مسعودی، اکرم (۱۳۸۹). تعاملی در فهرست‌نویسی کتاب‌های چاپ سنگی، کتاب ماه کلیات، ۱۴(۳)، اسفند ۱۳۸۹، ۵۶-۵۹.
- نقیسی، سعید (۱۳۰۶). انتقاد ادبی: فهرست کتب کتابخانه آستان قدس رضوی، تقدم، ۱، شهریور ۱۳۰۶، ۳۲-۴۰.
- وبگاه آستان مقدس حضرت معصومه (س)، مسئول کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها در دیدار با اعضای بنیاد قم‌پژوهی به تاریخچه و فعالیت‌های کتابخانه پرداخت، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <http://lib.amfm.ir> (URL4)
- وبگاه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، درباره پژوهشگاه علوم انسانی، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <http://www.ihs.ac.ir> (URL9)
- وبگاه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، کتابخانه مینوی، گنجینه‌ای بی‌نظیر، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <http://www.ihs.ac.ir/minovi/> (URL10)
- وبگاه دانشنامه جهان اسلام، بخش کتابخانه و مرکز اطلاع‌رسانی، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <https://rch.ac.ir/partition/Details/3> (URL8)
- وبگاه سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، تاریخچه، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <https://library.razavi.ir/> (URL2)
- وبگاه کاخ گلستان، پیشینه کتابخانه چاپی، دسترسی در ۱۲ آبان ۱۳۹۹ در: <http://www.golestanpalace.ir> (URL1)
- وبگاه کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی، کتابخانه حضرت آیت‌الله بروجردی، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <http://www.blib.ir/libportal/tabid/182/Default.aspx> (URL11)
- وبگاه کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، درباره کتابخانه، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <https://lpis.ir/portal/> (URL6)
- وبگاه کتابخانه حضرت آیت‌الله‌العظمی گلپایگانی، کتابخانه حضرت آیت‌الله‌العظمی گلپایگانی، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <http://gollib.ir/> (URL12)

وبگاه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تبریز، معرفی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تبریز، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <https://lib.tabrizu.ac.ir> (URL7)

وبگاه کتابخانه و موزه ملی ملک، پیشینه، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <http://malekmuseum.org/> (URL5)

وبگاه کتابخانه و موزه وزیری یزد، مجموعه کتابخانه، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <https://library.razavi.ir/vaziri/> (URL13)

وبگاه ویکی‌شیعه، مدخل «کتابخانه آیت‌الله حائری»، دسترسی در ۱۵ آبان ۱۳۹۹ در: <https://fa.wikishia.net/> (URL3)

References

- Araste, M. (2010). Review of the lists of lithographic versions printed in Iran, *Shamse: Electronic Journal of the Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astane Qudse Razavi*, 1(5), February & March 2010. (in Persian)
- Asili, S. (2011). A look at the Manuscripts and Rare works section of the Central Document Library of the University of Tehran, *Ketab-e Mah-e Kolliyat*. (No. 157), January 2011, 106-109. (in Persian)
- Atabay, B. (1977). Royal Library of Iran, *Yaghma*, (No. 339), December 1977, 542-546. (in Persian)
- Babazade, S. (2000). *The History of Printing in Iran*, Tehran: Tahouri Library. (in Persian)
- BaniEghbal, N. (2005). Persian language and literature in the library of the Academy of Persian Language and Literature, *Nameh Farhangestan*, (No. 26), Summer 2005, 175-183. (in Persian)
- Bayani, M. (1944). The Importance of Current Iranian Libraries: Interview with Mr. Mehdi Bayani on Radio Tehran, March 19, 1944, *Amoozesh & Parvaresh Monthly*, 14(1), April 1944, 28-33. (in Persian)
- Behzadi, M., & 'ChitSaz, M. (2010). "Books donated to the Qajar kings, available in the Iranian and Islamic studies Hall of the National Library, *Payam Baharestan*. 2(8), Summer 2010, 504-543. (in Persian)
- Boozari, A., Marzolph, U., Gholami Jalise, M., & Soltanifar, S. (2016). Persian printed books; Challenges ahead [meeting report], *Quarterly Book Review: Heritage*, 2(8), Winter 2016, 37-50. (in Persian)
- Bos, J. (2012). All Books are Equal, but Some Books: Towards a Modern Vision of Special Collections, In: *Ambassadors of the Book: Competences and Training for Heritage Librarians*, Edited by Raphaële Mouren, International Federation of Library Associations and Institutions: The Hague, 15-23.
- Boyd, B. (2000). SERENDIPITY OF THE NEW, *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 1(1), 36 - 37.
- Buckland, M. K. (1991). *Information and information system*, New York: Praeger Publishers.
- Cullingford, Alison (2017). *The Special Collections Handbook, Second Edition*, London: Facet Publishing.

- Dabiri, A. (2005). Lithography and the reasons for its prevalence in Iran, *Book Quarterly*, 6(2), Summer 2005, 59-66. (in Persian)
- Dane, A. (2016). *Abstractions of evidence in the study of manuscripts and early printed books*, New York, NY: Ashgate Publishing.
- Decision Theory (2019). In: Principia Cybernetica Web, Retrieved October 14, 2019. From: http://pespmc1.vub.ac.be/ASC/DECISI_THEOR.html. (URL14)
- Delsaerdt, P. (2012). Ambassadors of the Book: the Conference Theme and its Background, In: *Ambassadors of the Book: Competences and Training for Heritage Librarians*, Edited by Raphaële Mouren, *International Federation of Library Associations and Institutions: The Hague*, 11-14.
- Dolatshahi, A. (2014). Familiarity with manuscripts and lithographs available at the National Library and Museum of Malek, *Ketab-e Mah-e Kolliyat*, 193, January 2014, 34-38. (in Persian)
- Ennis, S. (2000). Still special after all these years, *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 1(1), 46 - 47.
- Fani, K. (2009). Iranian and Islamic Studies in the national library of Iran, *Ketab-e Mah-e Kolliyat*, January 2009, 94-96. (in Persian)
- Galbraith, S., & Smith, G. (2012). *Rare book librarianship: an introduction and guide*, Santa Barbara, California: Libraries Unlimited.
- Grab, J. (2003). RBMS, Special Collections, and the Challenge of Diversity: The Road to The Diversity Action Plan, *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 4(2), 74-107.
- Guidelines for Planning the Digitization of Rare Book and Manuscript Collections, By: IFLA Rare Books and Special Collections. September 2014.
- Hakim, M. (2012). List of the Royal Library of Iran (Complied in: 1910-1920). Copy of Manuscript No. 21564 of the Library of the *Parliament of Iran*, Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Parliament of Iran. (in Persian)
- Joyce, W. (1988). The Evolution of the Concept of Special Collections in American Research Libraries, *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 3(1), 19-29.
- KaramRezaei, P. (2001). List of lithographic books in the Library of Political and international studies, *Ketab-e Mah-e Kolliyat*, 14(3), March 2011, 42-47. (in Persian)
- Katchen, M. (2000). Archiving the Avant Garde, *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 1(1), 38 - 41.
- Marjani, N. (2016). Research on the history of the Royal Library, in Golestan Palace, Tehran, *Payam Baharestan*, 2(27), 197-216. (in Persian)
- Masoudi, A. (2001). An interactive in cataloging of lithographic books, *Ketab-e Mah-e Kolliyat*, 14(3), March 2011, 56-59. (in Persian)
- Miller, E. (2007). Collections and Collectivity: William Morris in the Rare Book Room, *The Journal of William Morris Studies*, Summer: 73-88.
- Nafisi, S. (1927). Literary Criticism: List of books in Astan Quds Razavi Library, *Taghaddom*, (No. 1), September 1927, 32-40. (in Persian)

- PourAhmad Jaktaji, M. (2006). *National library of Rasht*, In: *Encyclopedia of librarianship and information Science*, Under the supervision of Fariborz Khosravi, 2, 1412-1413. (in Persian)
- Powell, L. (1939). The Functions of Rare Books, *College & Research Libraries*, 97-103.
- Rajabi, M. (2002). Armenians of Iran, libraries of, In: *Encyclopedia of librarianship and information Science*, Under the supervision of Abbas Horri, 1, 126-128. (in Persian)
- Ray, G. (1974). The World of Rare Books Re-examined, *The Yale University Library Gazette*, 49(1), 77-146
- Sadrانيا, B. (2006). National (Central) Library of Tabriz and introduction of some unique manuscripts, *Name Parsi*, 10(1), Spring 2006, 173-180. (in Persian)
- Sheehan, J. (2006). *Intangible Qualities Of Rare Books: Toward a Decision-Making Framework For Preservation Management in Rare Book Collections, Based Upon The Concept Of the BOOK AS OBJECT*. Dissertation Prepared for the Degree of, Doctor Of Philosophy. University Of North Texas.
- Streit, S. (1987). College & Research Libraries News: Guidelines on the selection of general collection materials for transfer to special collections, By the RBMS Ad Hoc Committee for Developing Transfer Guidelines, *RBM A Journal of Rare Books Manuscripts and Cultural Heritage*, 48(8), 471- 475.
- Taghipoor, A. (2012). A look at the list of lithographed and Moveable Types books of the Central (National) Library of Tabriz, *Ketab-e Mah-e Kolliyat*. (No. 173), May 2012, 18-23. (in Persian)
- Website of Central library and documentation center, University of Tabriz, "Introduction", Retrieved November 05, 2020 in: <https://lib.tabrizu.ac.ir> (URL7) (in Persian)
- Website of Encyclopedia Islamica, "Library and Information Section", Retrieved November 05, 2020 in: <https://rch.ac.ir/partition/Details/3> (URL8) (in Persian)
- Website of Golestan Palace, *Print Library Background*, Retrieved November 02, 2020 in: <http://www.golestanpalace.ir> (URL1) (in Persian)
- Website of Hazrat Masumah's Sacred Sanctuary, *The head of the library of the Holy Throne of Hazrat Masoumeh, peace be upon him, met with the members of the Qom Research Foundation to discuss the history and activities of the library*, Retrieved November 05, 2020 in: <http://lib.amfm.ir> (URL4) (in Persian)
- Website of Institute for Humanities and Cultural Studies (IHSC), "About IHCS", Retrieved November 05, 2020 in: <http://www.ihcs.ac.ir> (URL9) (in Persian)
- Website of Institute for Humanities and Cultural Studies (IHSC), "Minovi Library, a unique treasure", Retrieved November 05, 2020 in: <http://www.ihcs.ac.ir> (URL10) (in Persian)
- Website of Library of Ayatollah Golpayegani, "About the Library", Retrieved November 05, 2020 in: <http://golib.ir/> (URL12) (in Persian)
- Website of Library of political and international studies, "About the library", Retrieved November 05, 2020 in: <https://lpis.ir/portal/> (URL6) (in Persian)
- Website of Malek national library and Museum institution, *Background*, Retrieved November 05, 2020 in: <http://malekmuseum.org/> (URL5) (in Persian)

- Website of The Grand Ayatollah Borujerdi's library, *the library of Ayatollah Borujerdi*, Retrieved November 05, 2020 in: <http://www.blib.ir/libportal/tabid/182/Default.aspx> (URL11) (*in Persian*)
- Website of The library and museum Vaziry of Yazd, *The collection of the library*, Retrieved November 05, 2020 in: <https://library.razavi.ir/vaziri/> (URL13) (*in Persian*)
- Website of The organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astane Qudse Razavi, *History*, Retrieved November 05, 2020 in: <https://library.razavi.ir/> (URL2) (*in Persian*)
- Website of Wikishia, the entity of "The library of Ayatollah Haeri", Retrieved November 05, 2020 in: <https://fa.wikishia.net/> (URL3) (*in Persian*)
- Zeinolabedini, M. (2003). National Library Conference, Past, Present and Future, *National Studies on Librarianship and Informary Organization*, (No. 52), Winter 2003, 169-175. (*in Persian*)